

JAZYKOVĚDNÉ AKTUALITY

**Informativní
zpravodaj českých jazykovědců**

roč. XXXVII - 2000

Zvláštní číslo

ISSN 1212 - 5326

Literatura:

- Čelakovský, F.L. (1893), Mudrosloví národu slovanského v příslovích. Praha.
- Čermák, F. (1983), Česká přirovnání. In: SČFl, s. 463-492.
- Flajšhans, V. (1911), Česká přísloví. Praha.
- Gebauer, J. (1970), Slovník staročeský. Praha.
- Němec, I. a kol. (1980), Slova a dějiny. Praha.
- Němec, I., Horálek, J. a kol. (1986), Dědictví řeči. Praha.
- Ouředník, P. (1994), Aniž jest co nového pod sluncem. Praha.
- Skladaná, J. (1982), Problémy frazeologie z hlediska diachronie. In: Jazykovedné štúdie XVII: Z dejín slovenskej lexiky. Bratislava.
- Skladaná, J. (1993), Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období. Bratislava.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky (1983), Přirovnání. Praha.
- Slovník biblické kultury (1992), Ewa Edition. Praha.
- Staročeský slovník (od r. 1968), Praha.
- Zaorálek, J. (1963), Lidová rčení. Praha.

Cíle a předpoklady pro srovnávání furlanštiny s rumunštinou

Giorgio Cadorini

Tento příspěvek se snaží předložit důvody, které vedly ke vzniku dlouhodobého výzkumného záměru v oblasti diachronického srovnávání románských jazyků.

1.1. Ve vývoji furlanštiny a rumunštiny lze kromě zřejmé příslušnosti ke skupině románských jazyků nalézt ještě bližší styčné body. Ačkoli antické dějiny neukazují předřímské etnické složení obdobné v obou oblastech (jediný společný prvek představují Kelty, kteří se však na vzniku rumunštiny podíleli jen okrajově), ve středověku pak nacházíme vedle jiných národností podobný - slovanský - adstrát s germánskou šlechtou ve funkci superstrátu.

V antice je ale pro nás mnohem významnější římská civilizační složka než „barbarské“ obyvatelstvo. A proto podotkneme, že se v té době úsek latinského jazykového území, jehož východním koncem byla Dácie, napojoval na Itálii právě v oblasti Akvileje, tj. tam, kde se dnes mluví furlanštinou.

Další společný prvek obou románských jazyků je sociolingvistického rázu. U obou případů jde o útvary, které byly aspoň do minulého století používány skoro výlučně pro potřeby ústního vyjadřování nižších společenských vrstev. Vliv kulturní latiny a spisovnosti vůbec byl minimální, zvláště pro rumunštinu.

1.2. Je mi znám jediný lingvistický spis, který se zabývá srovnáváním furlanštiny s rumunštinou. Je to první eseje, který vydal šestnáctiletý Graziadio Isaia Ascoli (Ascoli 1846).

V první části (s. 9-14) autor pojednává o dějinách rumunského území a naivně vysvětluje podobnosti mezi furlanštinou a rumunštinou vlivem germánských jazyků. Správně však poukazuje na politickou sounáležitost Furlanska s německými zeměmi jako na pravděpodobnou příčinu oddělení furlanštiny od severoitalských jazykových útvarů.

V druhé části (s. 15-22) se Ascoli zabývá tvaroslovím včetně odvozování, ale jen zřídka jsou jeho postřehy oprávněné. V třetí části (s. 23-32) je výčet slov stejného původu s podobným hláskovým vývojem, která patří do běžné slovní zásoby. Ve výčtu je také několik latinismů.

V závěru (s. 33-35) uvádí Ascoli devět vět, které znějí podobně v obou jazycích, navrhuje azbuku jako nejvhodnější abecedu pro zapisování furlanštiny a vyzývá furlanské vzdělance k probádání furlansko-rumunských izoglos.

Podobnostmi mezi oběma jazyky se dále zabýval spisovatel Agnul Pitane (Pittana 1999), který však nepřidal nové lingvistické postřehy.

2.1. To, že v polovině minulého století gymnazista Ascoli nedokázal podat přesvědčivý popis a výklad furlansko-rumunských izoglos, neznamená, že je nemožné ho překonat, či že zajímavé izoglosy neexistují. Naopak, již při namátkovém průzkumu rumunského materiálu jsem našel mnoho podnětů, a proto se mé bádání vydalo právě tímto směrem.

Při každém srovnávání je prvním krokem takového výzkumu objasnit diachronní vývoj zkoumaných jazyků. Rumunština byla dosud podrobně srovnávána s italskou oblastí, ale ve středu pozornosti byly spíše jazykové útvary střední a jižní Itálie (i bez nutného rozlišování mezi jednotlivými kraji).

Výsledkem tohoto postupu je zdůrazňování archaismů rumunštiny a dácké latiny. Izoglosy s furlanštinou by mohly naopak poukázat na bližší vztah dolního Podunají se západní Románií (Románií se obecně rozumí území, na němž se mluví nebo mluvilo jakýmkoli románským jazykem) a vyložit některé rumunské inovační rysy jako přítomné v širší románské oblasti.

Samozřejmě taková zjištění by pomohla při sestavení představy o příznačných rysech akvilejské latiny. Hlavně by ověřila předpoklad, že značná svéráznost vývoje furlanštiny (viz samohláskový systém) během prvních románských etap pochází právě ze spojitosti Akvileje s Podunajím (Cisilin 2000).

Kromě toho bychom získali nemálo údajů také o panonské latině i o jazykové situaci Panonie po odchodu římských legií. To znamená, že výsledky bádání by mohly zajímat též slavisty a hungaristy.

Slovanské výpůjčky ve furlanštině a rumunštině nás pak nutí ptát se na důvody a časovou posloupnost jevů, které musely probíhat nezávisle na sobě na dvou již oddělených územích. V některých případech bychom mohli zjistit, že také jiné románské jazyky doplnily či nahradily stejná místa slovní zásoby výpůjčkou anebo jinou strategií.

2.2. Výsledky navrženého srovnávacího výzkumu by mohly vyvolat potřebu nového třídění románských jazyků. Dnes se běžně uvádí klasifikace založená na diachronním vývoji, kde se jednotlivé podskupiny rozmísťují lineárně podél zeměpisné osy západ-východ.

Některé nesnáze tohoto vzoru řeší přesvědčivě Bohumil Zavadil (přednášky na ÚRS FF UK) uplatněním „přechodných jazyků“. Např. katalánština tvoří takový přechod mezi iberorománskou a galorománskou podskupinou; galoitalské jazyky jsou mostem mezi galorománskou a italománskou oblastí.

Při zachování lineárního vzoru však ani teorie přechodných útvarů neřeší např. polohu sardských jazyků. Tyto útvary, natolik osobité, že je lze zařadit do samostatné - střední - skupiny podél osy západ-východ, ukazují společné rysy se všemi podskupinami (ale slabší jsou vztahy s galorománskou a rétorománskou oblastí).

Pokud by nový výzkum poukázal na významné a staré izoglosy spojující furlanskou oblast s rumunskou, přibylo by argumentů proti lineárnímu klasifikačnímu vzoru. Rétorománská podskupina by totiž byla napojena na třetí podskupinu vedle galorománské a italománské.

Nové třídění by tedy muselo uplatňovat vzor mnohostředový a počítat s přesouváním jednotlivých jazyků mezi podskupinami. Všimalo by si více příbuzných vztahů mezi románskými jazyky i posunů zaměření, např. katalánštiny z okcitanštiny ke kastilštině, korsičtiny ze sardštiny k toskánštině atd. Užitečný se ukáže pojem přechodného jazyka.

3.1. Abych doložil oprávněnost myšlenek, které jsem zde uvedl, vyložím teď některé z příkladů, které podnítily vznik výzkumného záměru.

Začnu sémanticko-syntaktickým jevem. Je to trpné přičestí, které si vyžadují slovesa s významem potřeby a sloveso MERITARE (v souladu s romanistickým územ užíváme kapitálky pro výrazy z mluvené latiny) (Iordan 1954:434-435).

frl. *L'articul al merite studiât.*

rum. *Articolul meritã studiat.*

(*Tento článek stojí za přečtení.*)

Co se týče morfologické stránky, uvedu přítomnost adjektiválního členu ECCE ILLUM v obou jazycích. Tento prvek je zajímavý i tím, že pro furlanštinu nebyl dosud popsán, kdežto v případě rumunštiny popsán byl a je považován za výsledek působení balkánského jazykového svazu.

frl. *Gno fradi chel grant.*

rum. *Fratele meu cel mare.*

(*Můj starší bratr.*)

3.2. V oblasti odvozování jsem zaznamenal sloučení předpon TRANS- a EXTRA-, jehož výsledkem jsou frl. *stra-* i rum. *strã-* (tj. česky *pra-*; *pře*); Tato předpona se nachází v odvozeninách latinského tvoření, ale zúčastnila se též vzniku celé řady románských novotvarů - hlavně sloves - v obou jazycích a je dodnes aktivní.

Už Meyer-Lübke si všiml rumunského *strã-* a s ním italského *stra-* (tj. česky *pře-*) (REW 3095. extra; Meyer-Lübke 1890-1902, 2, §605). V itálské se však tato předpona poji

s jinými slovními základy než v rumunštině, zatímco ve furlanštině nacházíme i některé případy spojení této předpony a týchž slovních základů jako v rumunštině.

Kromě toho v italštině není význam *pra-*, odpovídající pojmenování rodinných příslušníků. Ve skutečnosti také ve furlanštině je tento význam okrajový a z příbuzných jsem našel pouze *strabasavon* (tj. česky *prapradědeček; předek*). Zdá se, že je to další z případů, kde furlanština představuje mezistupeň mezi balkánskou a apeninskou Románií.

Příklady:

TRA:NSMU:TA:RE „přestěhovat; proměnit“ > frl. *stramudâ* „přestěhovat; proměnit“, frl. *tramudâ* „proměnit“, rum. *a strămuta* „přestěhovat“, it. *tramutare* „proměnit“.

*TRANSLU:CI:RE (srov. REW 5136.2 *lu:ci:re a klasické *transluceo* „odrážet se; prosvítat“ > it. *tralu:cere* „prosvítat“) > frl. *stralusî* „prosvítat; zářit, třpytit“, rum. *a străluci* „zářit, třpytit“.

*EXTRABISAVO:NEM > frl. *strabasavon* „prapradědeček; předek“; *EXTRAVO:NEM > rum. *străbun* „pradědeček“; srov. rum. *stră + moș* > *strămoș* „předek; pradědeček“.

Tato početná skupina odvozenin dokonce přilákala i několik slov jiného původu, např. STERNU:TA:RE (REW 8250) „kýchat hlasitě“ > frl. *stranudâ, stamudâ* „kýchat“, rum. *a strănuta* „kýchat“.

3.3. Morfofonologické oblasti se týká tvoření množného čísla jmen mužského rodu palatalizací (je to stopa po latinském morfému -l).

frl. *un om onest - doi umign onescj*

rum. *un om onest - doi oameni onești*

(*poctivý člověk - dva poctiví lidé*)

Pro fonetický vývoj uvedu chování přízvučných samohlásek podmíněné nosovými souhláskami, které má podobné rysy jak v kontextech působení, tak v konečných výsledcích, a které se zřejmě často týká následníků stejných latinských výrazů. Lat. krátké *e* > frl., rum. *je*. Ale DENTEM „zub“ > frl. *dint*, rum. *dinte*; TEMPUS „čas“ > frl. *timp*, rum. *timp*.

Lat. krátké *o* > frl. *ue*, rum. *o*. Ale BONUM „dobrý“ > frl. *bon*, rum. *bun*.

Přirozeně lze namítat, že naznačené podobnosti jsou pouze důsledkem podobného fonetického kontextu. To však neznamená, že není potřeba se touto otázkou zabývat.

Připomeňme, že změny systému přízvučných samohlásek patří mezi první románské jevy a vliv nosovek zasahuje do fonologického vývoje obou jazyků: v rumunštině podporuje vznik nového fonému *î*, ve furlanštině podmiňuje střídání „silných“ a „slabých“ samohlásek.

Podobnosti mezi oběma jazyky se navíc v oblasti vokalizmu a struktury slabiky neomezují pouze na vliv nosovek.

3.4. Co se týče slovní zásoby, uvedl bych příklady ze sémantického pole pojmenování lidí z hlediska věku a rodinných vztahů.

*AVO:NEM „dědeček; předek“ (srov. AVUS) > frl. *von*, rum. *bun*. Připomínám, že právě od tohoto slova je odvozenina s EXTRA- „pra-“ v obou jazycích, o které jsem mluvil výše.

FRUCTUM (mj.) „mládě dobytka (=dítě otrokyně)“ > frl. *frut* „dítě“, rum. (nář.) *frupt* „dítě“.

slovanské (?) *tata* > frl. *tate*, rum. *tață*.

Srovnávání slovní zásoby umožňuje pak objasnit původ jednotlivých výrazů. Už jsem mluvil o sloučení předpon *trans-* a *extra-*. V tom případě je právě srovnání s italštinou a s furlanštinou to, co nás utvrzuje v předsvědčení, že je to jev staršího data a že nemuselo dojít ke vzniku variant s *extra-* pro slovesa, která v latině měla *trans-*.

3.5. Dost složitým - a zajímavým - případem je etymologie, kterou navrhuji pro rum. *femeie* „žena“. Všichni badatelé souhlasí s výchozím latinským tvarem FAMILIAM. Pokud tvaru připisujeme jednoduše význam „rodina“, otevřenou otázkou zůstává zdůvodnění sémantického posunu.

Navrhuji proto předpokládat výraz FAMILIUM „otrok“, jehož přechýlenou variantou je právě *FAMILIAM „otrokyně“. Tento význam má v klasické latině slovo *famulus*, ale ve středověkém dokladu najdeme, že „roku 1040 dostalo naumburské biskupství vsi se vším příslušenstvím, s příjmy, to je s pozemky obdělávanými i neobdělávanými, včetně nevolníků obou pohlaví, a s poddanými čili smerdy“ (*cum omnibus pertinentiis, appenditiis et utilitatibus, videlicet cum terris cultis et incultis, sive etiam utriusque sexus familiis, aldonibus vel smurdis*. - Knothe 1883:17, citováno v: Havlík 1987:196).

Kromě uvedeného citátu máme i románský materiál: frl. *famei* „čeledín“, it. *famiglio* „sluha“. Ve furlanštině se sice „služka“ říká *famule* < FAMULAM, ale synonyma pocházející z FAMILIAM jsou v galoitalských nářečích (REW 3180 familia).

Ze srovnávání získáme také sémantické odůvodnění. Frl. *frut* zkoumal Mario Doria (Doria 1998) a přesvědčivě prokázal nízké společenské prostředí, v němž furlanština vznikala, důkazem je významový posun „dítě otrokyně“ - „dítě“ bez příznaku. Jestliže platí totéž pro rum. *frupt*, mohl proběhnout obdobný proces u rum. *femeie*, s posunem „žena otrokyně“ na „žena“ bez příznaku.

3.6. Srovnávání vrhá světlo také na přijetí výpůjček. Dosud se dává do souvislosti rum. *talpă* „šlapadlo, tlapa“ s maď. *talp*. Meyer-Lübke tento výraz dokonce považuje za

výpůjčku z maďarštiny, ačkoli si sám všimá frl. *talpe* a com. *talpa* „totéž“, za které navrhuje **talpa* (REW 8545a) neurčeného původu.

Zdá se mi, že je nutno přidat do seznamu ještě č. *tlapa*, které rovněž nemá jasný původ (Machek 1957). A právě český, ladinský a furlanský výskyt odradí od představy maďarské výpůjčky.

Použité zkratky:

com. ladinské (středorétorománské) nářečí oblasti Comeglu, mezi Tyroly a Furlanskem.

REW Meyer-Lübke (1935)

Literatura:

Ascoli G.I. (1846), *Sull'idioma friulano e sulla sua affinita con la lingua valaca. Schizzo storico-filologico*. Udine.

Cisilin W. (2000), Interview s G. Cadornim v *La comugne*, v tisku.

Doria M. (1998), „Sulla storia di friul. *Frut* «bambino, ragazzo»“. Cardinale, U. 1998. *Scritti di Mario Doria. Un percorso culturale fra Micene e Trieste*. Udine, 409-420.

Havlík L.E. (1987), *Slovanské státní útvary raného středověku. Politické postavení, společenská a vládní organizace státních útvarů ve východní, střední a jihovýchodní Evropě od 8. do 11. století*. Praha.

Iordan I. (1954), *Limba română contemporană. Manual pentru Instituțiile de Invățămînt Superior*. București.

Knothe H. (1883), „Die verschiedenen Klassen slawischer Hörigen in den wettinischen Ländern während der Zeit vom 11. bis zum 14. Jh.“. *Archiv für sächsische Geschichte* 4.

Machek V. (1957), *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha.

Meyer-Lübke W. (1890-1902), *Grammatik der romanischen Sprachen*. I-IV. Leipzig.

Meyer-Lübke W. (1935), *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.

Pittana A.M. (1999), „Une «isule» tal grant mâr slâf“. *Olmadis inte Europe. Popui, tîmps, vîs*. Udin, 75-77.

K teritoriálním vlastnostem apelativních a onymických areálů

Milan Harvalík

Cílem tohoto příspěvku je blíže poukázat na systém vztahů mezi apelativy a z nich odvozenými proprii a na odraz těchto vztahů v teritoriálním rozšíření příslušných jmen obecných i vlastních.

Základní diference je dána rozdílnou povahou obou sfér jazyka, apelativní a propriální. Vzhledem k specifickým funkcím vlastních jmen totiž dochází k tomu, že při vzniku propria z obecného jména se ztrácejí konotace spojené s původním apelativem a proprium se stává značkovým, což má za následek, že se takovéto jméno vytrhává z jazykového vývoje a uchovává tak v sobě svědectví o starším stavu jazyka. Toponyma (především místní jména - oikonyma a pomístní jména - anoikonyma) vzniklá z apelativ pak navíc, vzhledem ke své pevné vazbě na konkrétní objekt v terénu, dokazují někdejší existenci takového výrazu v dané lokalitě. Pro stanovení historických areálů výskytu určitého apelativa jsou pak ideálním materiálem anoikonyma, jejichž přednost spočívá ve vysokém počtu dokladů a v pravidelném a hustém rozložení v terénu.

Vhodným dokladem těchto tezí je porovnání areálů apelativ označujících pole ponechávané při střídavém osevním postupu po jistou dobu bez obdělání s územní distribucí odpovídajících anoikonym. Vycházíme zde z nářečního apelativního materiálu sebraného pro Český jazykový atlas (ČJA) a ze sbírky pomístních jmen z území Čech, uložené v Ústavu pro jazyk český AV ČR v Praze. Omezujeme se zde víceméně na stručný komentář k připojeným mapám (podrobněji viz Harvalík 1998).

Při zkoumání pojmenování uvedeného druhu pozemku byla při nářečním výzkumu pro ČJA zapsána apelativa *ouhor* (spolu s variantou *uhor*), *příloh*, *oulehle* (vedle řídkého *ulehle*) a *lado* (viz Český jazykový atlas 3, s. 102-104); jejich rozšíření na českém území zobrazuje mapa č. 1, převzatá z ČJA.

Ostatní mapy zachycují areály anoikonym *Ouhor*, *Uhor*, *Příloh*, *Oulehle* a *Lado*, případně jejich dalších hláskových variant a slovtvorných derivátů.

Výrazné rozdíly v teritoriálním rozložení anoikonym v porovnání s apelativy dokumentuje mapa č. 2. Oproti územně většinovému apelativnímu označení *ouhor* je příslušné anoikonymum doloženo relativně řídce, a to převážně v jihovýchodočeské a východočeské oblasti s přesahem do středních Čech ku Praze, ojedinele i v jižních a západních Čechách.